

УДК 35.332.2

Г. П. ПАСЕМКО

МЕТОДОЛОГІЯ ПРИНЦИПУ СИСТЕМНОСТІ В ДЕРЖАВНОМУ РЕГУЛЮВАННІ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Узагальнено існуючі принципи системного підходу до економічних явищ і процесів з урахуванням при цьому специфіки аграрних відносин. Обґрунтовано положення, що сукупність методологічних підходів до принципу системності сама виступає як певна система, яка визначає управлінські взаємозалежності і закономірності, а також принципи їх реалізації.

Existent principles of approach of the systems are summarized to the economic phenomena and processes recognition here specific of agrarian relations. Position is grounded, that the aggregate of the methodological going near principle of the system comes forward as certain system which determines administrative interdependence and conformity to the law, and also principles of their realization.

Ключові слова: система аграрних відносин, принципи системного підходу, механізм системного підходу, цілісність системи, динамічна система, система державного регулювання аграрних відносин.

Світовий досвід державного регулювання аграрних відносин і практика їх регулювання в Україні свідчать, що воно є ефективним і досягає мети за умов дотримання принципу системності. Здійснюване державне регулювання аграрних відносин в Україні під час аграрної реформи виявило, що з методологічної точки зору причиною суперечностей і прямих недоліків у проведенні цієї реформи є порушення принципу системності. Регулювання дуже часто будувалося за принципом “гарячої” проблеми, при цьому недостатньо враховувався той факт, що будь-яке державне рішення стосовно аграрних відносин є доцільним і ефективним лише в системі, відбиває її особливості і стан (у тому числі і негативні її аспекти) і впливає на всю систему. У міру завершення початкових етапів аграрної реформи і виникнення нагальної необхідності подальшого розвитку аграрних відносин від перехідних до послідовно ринкових, принцип системності державного регулювання аграрних відносин набуває ключового значення.

Принцип системності в підході до аграрних відносин є об’єктивним принципом, оскільки самі ці відносини мають системний характер (рис. 1). Ключовою ланкою цих відносин, як засвідчують і класичні, і новітні дослідження в історичному і актуальному аспектах (М. Вебер [1], М. Домашенко [3], О. Ніконов [9], П. Макаренко [5]) є відносини власності в усьому різноманітті їх структури як економічного явища. Власність, особливо на землю, її набуття і відчуження, є найбільш дослідженою з позицій системності ланкою аграрних відносин.

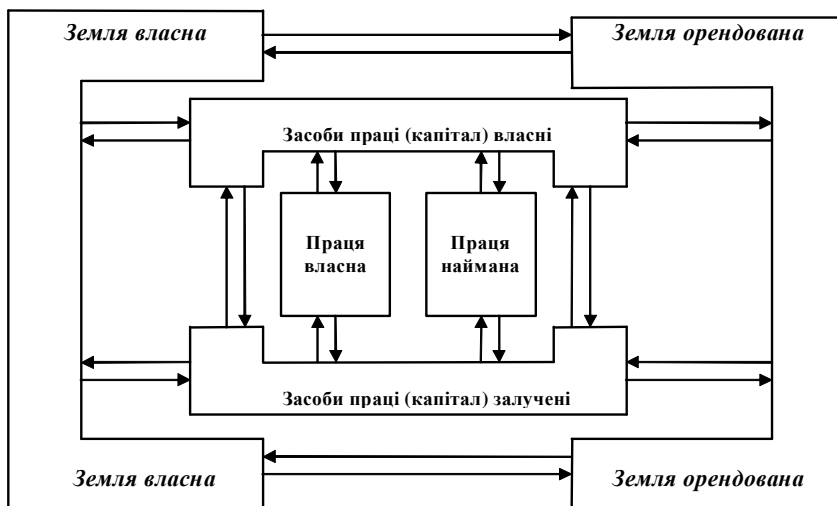

Рис. 1. Система основоположних ланок аграрних відносин як економічного явища

Принцип системності здійснюється відповідно до індуктивного підходу, тобто конкретні обставини, інколи навіть у супереч безпосереднім прагматичним прагненням ланок державного управління, що регулюють аграрні відносини, вимушували і вимушують підходити до аграрних відносин системно. Такого вимушеного підходу в сучасних умовах недостатньо. Ускладнення аграрних відносин і форм державного регулювання ними вимагають підходити до системності регулювання, поряд з методом індукції, також з позицій дедукції, тобто з позицій знання законів цієї системи, практичних принципів їх реалізації, відповідності реалізації управлінської практики зазначеним законам і принципам. Такий аспект підходу більше всього виявляв себе при аналізі історії державного регулювання аграрних відносин (М. Вебер, М. Домашенко, О. Ніконов, В. Рубаник), а також при розробці проблем моделювання аграрного виробництва (П. Макаренко, О. Могильний, П. Саблук, В. Юрчишин). У той же час методологія системного підходу до державного регулювання аграрних відносин як самостійний напрямок наукових досліджень не знайшла відбиття в наукових дослідженнях і літературі.

Мета статті полягає в узагальненні існуючих принципів системного підходу до економічних явищ та процесів і врахування при цьому специфіки аграрних відносин; обґрунтуванні положення, що сукупність методологічних підходів до принципу системності сама виступає як певна система, з притаманними їй управлінськими взаємозалежностями і закономірностями, а також принципами їх реалізації.

Згідно з усталеною точкою зору, системний підхід до економічних явищ – це такий підхід, за якого вони розглядаються як сукупність взаємозалежних ланок, що має системну мету, необхідні ресурси та прямиї і зворотні зв'язок із зовнішнім економічним середовищем. Специфікою динамічних економічних систем, до яких відносяться і аграрні відносини, є закон нерівномірності розвитку, згідно з яким в інтенсивно змінюваних системах одночасно існують швидко прогресуючі ланки,

відносно стабільні і регресуючі, відмираючі [6, с. 17–19]. Такий поділ ланок не означає, що деякі з них мають перевагу стосовно значущості впливу на них державного управління. Особливо це стосується державного регулювання аграрних відносин. Справді, відмираючий аспект аграрних відносин означає не просто його зникнення, а заміну новою, більш ефективною ланкою, тобто відмирання неможливе без того, щоб на заміну прийшли більш прогресивні відносини, а з іншого боку, прогресивне не може набути інших можливостей розвитку, як за умови, коли місце йому звільнять уже відживаючі аспекти відносин. Цей процес особливо виявляє себе під час аграрних реформ. Наприклад, в Україні неможливо було позбутися залишків колгоспної системи без розвитку підприємницьких аспектів аграрних відносин. У той же час ці аспекти можуть досягти свого розквіту за умов економічного, соціального і психологічного подолання залишків старої системи.

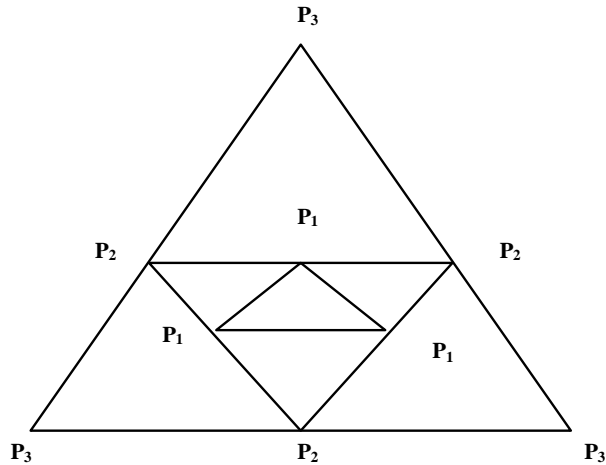
Будь-яка ланка системи, органічно входячи до неї, пов'язана з усією сукупністю інших ланок. Тобто, стосовно економічної системи існує закон взаємного відбиття якостей цілого в окремих ланках, а з іншого боку – впливу якостей окремої ланки на характер і стан всієї системи. Закон цей є невідворотним стосовно функціонування економічних систем, тобто тих, об'єднуючим фактором яких є праця людини як форма свідомого впливу людини на оточуючу дійсність з метою задоволення власних потреб. Пізнавальна і управлінська недоречність, яка може виникнути з цієї точки зору стосовно регулювання аграрних відносин, полягає в тому, що під впливом гострих поточних проблем формуються уявлення, ніби існують ланки, що мають абсолютний пріоритет стосовно інших, і ланки, значення яких здається досить відносним. Насправді ж існує також закон системної взаємної кореляції, згідно якого, ланки системи повинні відповідати одна одній. Кожна ланка при цьому існує як взаємне полагання інших ланок, оскільки кожна із них обслуговує потреби системи в цілому, тобто фактично кожної ланки. Іншими словами, ланки не лише функціонально доповнюють одна одну, але й виступають як причинно наслідкове джерело одна одної. Більше того, вони сприяють взаємній еволюції. З цієї точки зору, наприклад, регулювання аграрних відносин не може зосереджуватися виключно на підприємницьких проблемах, забуваючи про інші, або на проблемах землі чи праці, нехтуючи рештою. Ці проблеми взаємно пов'язані і обумовлюють одна одну, оскільки функціонально вони впливають із сумісного і взаємообумовленого використання факторів виробництва.

Будь-яке економічне явище як система існує в певному економічному середовищі і пов'язане з ним сукупністю прямих і зворотних зв'язків. З точки зору державного регулювання аграрних відносин, стосовно цих зв'язків необхідно врахувати принцип, що сформульовано Хільмі, і який полягає в такому: система, яка функціонує в середовищі з більш низьким рівнем, порівняно з рівнем цієї системи, неминуче починає деградувати і навіть розчинюється в оточуючому середовищі. Згідно з цим принципом, у свою чергу система, яка відстає за рівнем розвитку від оточуючого середовища, знаходиться, якщо не застосовувати запобіжних заохочувальних і підтримувальних заходів, знаходиться на траєкторії руйнування. Механізмом застосування до системи, що відстає, якогось економічного явища є виникнення спочатку нових окремих структур цього явища

(острівців), поширення цих острівців до такого рівня, коли система набуває рис процесу самоорганізації і починає рухатися в напрямку досягнення адекватності оточуючому середовищу. Показовим у цьому відношенні є земельні відносини в Україні як складова частина аграрних відносин. Характер земельних відносин відстає від підприємницького типу загальноекономічних відносин у суспільстві, що досить руйнівно впливає на стан аграрних відносин у цілому. Шлях виходу із цієї ситуації полягає в державному регулюванні тих земельних відносин підприємницького типу, які ще не стали панівними, але здійснюють свій вплив (сюди відносяться, наприклад, підприємницька оренда землі з володінням нею, купівля-продаж земельних ділянок для сімейного користування тощо). Державне регулювання виступає стосовно цих відносин як зовнішній вплив, який, як і будь-який зовнішній вплив стосовно системи, має ту особливість, що наслідки впливу можуть накопичуватися, опановуватися системою, що приводить до якісно нового стану.

Розглянутий принцип системного підходу з точки зору державного регулювання аграрних відносин є джерелом реального впливу на їх стан. Іншими словами, не існує регулятивних впливів, які були б зайвими або непотрібними. При цьому слід зважати, що можуть накопичуватися не лише позитивні, але й негативні впливи. Головним шляхом їх нейтралізації є негайне подолання цих впливів, щоб розірвати процес їх накопичення ще в зародковому стані. Справа в тому, що зусилля, які необхідні для розірвання накопичених негативних впливів, зростають швидше, ніж кількість самих цих впливів. Пояснюється це функціональним зв'язком між ланками економічного явища. Негативні впливи не тільки руйнують певну ланку, але й передають свої хворобливі аспекти іншим. Зважаючи на це, особливого значення набуває процес аналізу і запобігання можливих негативних впливів державного регулювання. На макроекономічному рівні для вияву і запобігання помилок, допущених на етапі проектування і підготовки змін, витрачається приблизно в п'ять разів менше часу і коштів, ніж на виправлення цих помилок, але виявлених уже на більш пізніх стадіях.

Специфіка і вимоги системного підходу до державного регулювання аграрних відносин можуть бути враховані за умови, коли методологічно обґрунтований механізм такого підходу до цього регулювання. Під механізмом, в даному випадку, розуміємо такі взаємозв'язки елементів системи між собою, а також системи з навколишнім середовищем, які дозволяють заздалегідь передбачити наслідки впливу на систему і, відповідно з цим, прогнозувати і вибирати можливі впливи. Цей механізм можна охарактеризувати з двох позицій. Перша відбиває основні властивості системи, друга – формулює, виходячи із цих властивостей настанови практичного використання принципу системності. Принципову схему такого механізму відображено на рис. 2.

P_1 – безпосередні, базисні впливи, що пов’язані з поєднанням праці і землі.

P_2 – регулятивні впливи, які відбивають необхідні втручання суспільства з метою забезпечення його продовольчої безпеки.

P_3 – регулятивні впливи, що включають інтереси управлінської ланки держави і регулюються її логікою.

Рис. 2. Регулятивні ланки і рівні в системі державного регулювання аграрних відносин

Цей механізм являє собою системну єдність трьох ланок можливих впливів, які може здійснювати держава стосовно аграрних відносин. При цьому слід відрізнити об’єктивну значущість цих ланок і те, як вони сприймаються безпосереднім апаратом управління. Базисною ланкою є та, що сприяє ефективному поєднанню факторів аграрного виробництва, цілком зрозуміло, що без налагодженого такого виробництва всі інші проблеми набувають нечіткого характеру. Усвідомлення цієї істини і практична орієнтація на неї управлінської ланки відбувається зазвичай тоді, коли виробництво набуває кризового стану, що ставить під загрозу суспільну злагоду. Як свідчать наукові, здобутки вітчизняної організаційно-економічної теорії селянських господарств [4; 11], а також узагальнений у Земельному кодексі України [8] досвід регулювання земельно-аграрних відносин, державне регулювання і піклування стосовно саме цієї ланки (на рис. 2. – P_1) є вихідною точкою і основоположною виробничо-економічною засадою стійкості і ефективності системи аграрних відносин взагалі. Регулятивна ланка, що спрямована на забезпечення, за допомогою установлення доцільних аграрно-економічних відносин, інтересів суспільства (на рис. 2 – P_2) постійно враховується державним апаратом, оскільки від суспільства безпосередньо залежить саме формування і існування цього апарату. Найбільш своєрідною і суперечливою є сама управлінська ланка, як суб’єкт регулятивних відносин, та її специфічні інтереси (на рис. 2 – P_3). Свої інтереси, пов’язані з усталеністю існування, представники апарату управління суб’єктивно схильні сприймати як головну мету управління. Це одна з головних

загроз щодо ефективності всієї системи державного регулювання, в тому числі аграрними відносинами, оскільки при пануванні зазначеного підходу вся система регулювання починає набувати віртуального характеру [2, с. 169–188; 10].

Основоположною висхідною якістю системи є її цілісність. При вирішенні долі певної економічної системи і умов її розвитку слід виходити з того, що вона як певна цілісність викликає до життя необхідність існування певних ланок, а не навпаки: сукупність певних ланок створює систему.

Оскільки аграрні відносини, як і будь-які економічні відносини, існують у житті як система економічних інтересів, то не можна їх регулювати по частинах: окремо – підприємницькі, трудові та власницькі. Навпаки, держава повинна чітко виявити і знати, чого вона в цілому чекає від стану аграрних відносин і їх розвитку, оскільки від цього стану вирішальною мірою залежить біологічне існування суспільства, а вже після відповіді на це питання формулювати, які регулювальні дії необхідні стосовно кожної ланки системи.

Цілісність системи не означає її одномірності, і вона виступає у формі певної структури. Фундаментальною особливістю цієї структури є те, що побудова її на основі цілісності надає системі такої ефективності, яка недосяжна, якщо просто скласти зусилля кожної ланки. Така перевага цілісної системи, з точки зору ефективності, над сумарною ефективністю її ланок відома як емерджентна якість.

Особливе значення має проблема структурності, оскільки з нею пов'язана ієрархічна побудова системи. У даному випадку під ієрархічністю розуміється, як це може здатися на перший погляд, не те, що в межах системи є більш або менш відповідальні ланки, а в тому розумінні, що кожна ланка підпорядкована більш широкій цілісно об'єднаній системі. Слід враховувати і те, що кожна ланка, в свою чергу, теж є системою. Наприклад, економічні відносини, які пов'язані з підприємницькою діяльністю в аграрній сфері, виступають як система, що включає в себе значну кількість взаємоузгоджених економічних явищ. Те ж саме стосується власності на землю як висхідної ланки аграрних відносин. Ця власність як економічне явище, тобто як форма реального використання землі, теж має системну природу і включає користування, розпорядження, володіння. Цей аспект якостей системи слід обов'язково враховувати при здійсненні державного регулювання аграрних відносин, щоб запобігти спрощеного підходу до проблем регулювання, особливо при вирішенні питань взаємодії різних ланок системи, а також їх зв'язків як з системою в цілому, так і зовнішнім економічним середовищем.

Функціональна взаємозалежність ланок системи і забезпечення її цілісності в принципі неможливі без цілеспрямованості існування системи. Це впливає із її діяльносної природи системи, а діяльність без цілі є нонсенсом. Цілеспрямованість виступає не у формі якоїсь однієї аксіоматично сформульованої цілі, а у вигляді певного дерева цілей, яке обумовлене економічним устроєм суспільства і кінцевим функціональним принципом самої системи. “Гілки” дерева цілей породжуються функціональними ланками системи, але всі вони об'єднуються одним – необхідністю досягнення самостійного економічного результату, якого чекає суспільство і який неможливий без сукупної діяльності всіх ланок як єдиного цілого. Продовжуючи аналогію, можна сказати, що кінцевою метою дерева цілей є не забезпечення

“листям” певного рівня споживання кисню або кореневої системі – води, хоча без цього дерево існувати не може, а отримання необхідних суспільству певних плодів. Із зазначеної якості системи впливає пріоритет інтересів всеосяжного рівня перед інтересами окремих суб’єктів аграрних відносин. За будь-яких, навіть кризових умов, інтереси жодного суб’єкта цих відносин не можуть бути вищими порівняно із загальноекономічними інтересами, реалізацію яких аграрні відносини забезпечують.

Аграрні відносини є динамічною системою, тобто такою, що має власні закони еволюції. З цієї точки зору слід відмітити декілька її властивостей. Перш за все, в системі існує системоутворююча ланка, роль якої в тому, що вона є не просто матеріальною першоосновою системи, але й джерелом, ініціатором змін у системі як певній цілісності. В аграрних відносинах роль такої ланки відіграють відносини земельні. Така їх роль не означає меншої вартості трудових або підприємницьких відносин.

Незважаючи на еволюційний характер системи аграрних відносин, надзвичайно важливою, особливо з практичної точки зору, є така їх якість, як надійність. Надійність може мати різні форми, але в даному випадку під нею розуміється збереження взаємоузгоджених параметрів системи протягом значного часу та зміну їх лише еволюційним шляхом та під впливом реально опанованих нових економічних явищ і процесів. Управлінською формою регулювання аграрних відносин, з точки зору надійності, є науково обґрунтовані економічні, технічні, соціальні впливи, ініційовані державою у відповідності з реальною перспективністю. Надійність як якість системи не повинна суперечити безперервності еволюції і змін. Система існує до того часу, доки в ній відбуваються зміни, оскільки лише таким способом вона може відповісти на економічні трансформації, що відбуваються в суспільстві і на структурно функціональні зміни в межах самого аграрного виробництва. Джерелом еволюційних змін як передумови необхідності нових форм регулювання виступають суперечності в різних сферах діяльності, на яких базуються економічні відносини. Різноманіття форм і методів регулювання, використання кожного з них установлюється не директивами, а потребами реального життя, а в умовах підприємницького суспільства – і конкуренцією. Рівень урахування цих джерел у регулятивній практиці є відправною точкою її науковості.

Обумовлена необхідністю еволюція форм і методів державного регулювання не відкидає альтернативності шляхів як функціонування, так і розвитку системи державного регулювання аграрних відносин. Альтернативність пов’язана з існуванням двох аспектів впливу на аграрні відносини. Перший – об’єктивний і впливає із характеристик факторів виробництва, власниками яких виступають суб’єкти аграрних відносин: якості і розташування землі, технічних можливостей неземельного капіталу, кваліфікаційних характеристик робочої сили тощо. Другий – суб’єктивно реалізуючий і пов’язаний з тим, що суб’єкти аграрних відносин під впливом інтересів, соціально-психологічних факторів і навіть індивідуальних особливостей можуть по-різному об’єднувати фактори виробництва, надавати їм різних економічних форм, тобто фактично брати участь у формуванні різних типів аграрних відносин.

Окрім усіх вимог, які існують стосовно будь-яких систем, для аграрних відносин пріоритетне значення має стійка рівновага, яка передбачає не просто адаптацію до змін у навколишньому середовищі і стосовно конкретних ситуацій, але і спадкоємність передачі домінуючих ознак і вимог до аграрного виробництва, а значить, і до аграрних відносин як їх економічної основи. Управлінський аспект забезпечення стійкої рівноваги полягає у виділенні домінуючих ознак розвитку, прогнозуванні необхідного впливу з метою змін цих домінуючих, а з об'єктивної точки зору – в реальному забезпеченні (інвестиції) новацій. Усе це є одним із найбільш складних завдань, що постійно постає перед системою державного регулювання аграрних відносин.

Згідно з теорією систем, якістю будь-якої системи, що підсумовує, є пріоритет її якості. Стосовно державного регулювання аграрних відносин атрибутивною ознакою якості виступає здатність забезпечити єдність трьох типів злагоди. По-перше, узгодженість функціонування аграрного виробництва із суспільним виробництвом в цілому. По-друге, злагода інтересів усіх суб'єктів аграрних відносин. По-третє, узгодженість діяльності людини в аграрному секторі з біологічними процесами, на які вона спирається, а також з біологічними потребами, які вона покликана задовольнити.

Із властивостей системи державного регулювання аграрних відносин впливають функціональні настанови і вимоги щодо механізму використання принципу системності. Вони включають чотири блоки. Перший – аналітичний. Вимоги стосовно нього зводяться до глибини аналізу, його безперервності, урахування різнофакторності, обов'язкового завершення обґрунтованими системними пропозиціями щодо майбутніх дій. До другого блоку відносяться визначення перспектив та їх реальності. Тут в якості вимог виступають поєднання перспективного і плінного планування, забезпечення реальності, обґрунтованості, досяжності заходів розвитку аграрних відносин – збалансованість регулятивних дій. Третій блок – безпосередньо регулятивний – передбачає предметність регулювання, його безперервність, конкретну адресність, стосовно суб'єктів аграрних відносин, оперативність і здатність реагувати на зміни економічної ситуації, порівняно з тою, на якій базувалося планування. Самостійним можна вважати блок контролю за регулятивними діями. Тут в якості вимог виступають такі: всезагальність контролю, тобто охоплення не тільки крупних блоків системи, але й тих систем, з яких складається кожен блок; неупередженість, точність і невідворотність. Інколи називають ще несподіваність контролю, але, на наш погляд, це принцип не стільки контролю, скільки ревізії, а функції їх різні. Контроль передбачає постійне втручання в хід справ, а ревізія констатує наслідки діяльності.

Будь-яка система, в тому числі і система державного регулювання аграрних відносин, є практично ефективною за умови її пізнання і описання. Слід визнати, що з теоретичної точки зору ніяка система не може бути абсолютно пізнана і описана, відносно ж практики, для досягнення практичних цілей, досить урахувати її основоположні особливості і відповідно з ними дати відповідь на питання про адекватність характеристик системи основоположним вимогам до неї. Пізнання і

описання системи необхідні для забезпечення реального регулювання аграрних відносин.

Зважаючи на практичний аспект підходу до аграрних відносин як об'єкта державного регулювання, слід керуватися необхідністю досягнення оптимальної структури системи аграрних відносин, в основі якої лежить оптимальність забезпечення їх цільової функції. Державне регулювання обов'язково повинне включати в себе здатність не лише до регулювання як такого, але й до навчання, тобто до засвоєння нових аспектів процесу регулювання і відмови від застарілих або неефективних. Оцінка якості регулювання повинна здійснюватися не лише шляхом принципу врахування емерджентності, але й шляхом оцінки тих ланок, які забезпечують кінцеву ефективність системи, навіть як що ці ланки функціонально знаходяться під впливом інших ланок. Під цим кутом зору слід пам'ятати, що лазерним інструментом не відшліфуєш гниле дерево, тому кожна ланка повинна бути як що не ідеальною, то принаймні на оптимальному функціональному рівні.

У теорії систем існує закон, згідно з яким складність зв'язків зростає швидше, ніж кількість суб'єктів, що беруть у них участь. Наприклад, якщо суб'єктів економічних зв'язків чотири, то міжсуб'єктних зв'язків існує шість, а якщо кількість суб'єктів збільшилося до шести, то кількість міжсуб'єктних зв'язків досягне дванадцяти. Тому доцільною формою державного регулювання аграрних відносин є зменшення кількості об'єктів регулювання. Якщо ускладнення економічного розвитку вимагає збільшення числа таких об'єктів, то доцільним можна вважати формування ієрархічної структури регулювання, кожен із рівнів якої складається із можливо невеликої кількості об'єктів регулювання, або рухатись шляхом горизонтального поширення кількості однорідних ланок. Якщо в наведеному прикладі кількість із шести об'єктів регулювання звести у дві структури по три об'єкти, то виникне не дванадцять, а сім економічних зв'язків: по три в кожній структурі і один міжструктурний. Урахування цієї вимоги є однією із засад доцільності спеціалізації регулювання різних аспектів аграрних відносин, неефективності всезагального регулятивного органа, але при обов'язковій умові існування міцних і ефективних між ланкових регулятивних зв'язків.

Науковий підхід до державного регулювання аграрних відносин неможливий без урахування того, що це регулювання являє собою систему. Ця система підпорядкована загальнометодологічним вимогам до систем взагалі, але ці вимоги, враховуючи специфіку аграрних відносин, виступають в інваріантній формі. Це означає, що сутність їх у реальних умовах аграрного виробництва і конкретних аграрних відносин набуває стійких, але специфічних, не притаманних іншим сферам форм. Оскільки аграрні відносини постійно розвиваються і змінюється їх загальне економічне середовище, прогрес регуляторного впливу державних структур вимірюється здатністю забезпечити ефективність, спадкоємність, стабільність і перспективність аграрних відносин. Отже, регулювання аграрних відносин повинне спиратися на сукупність, систему методологічних принципів забезпечення управлінської діяльності, можливості реалізації яких обумовлені суспільно необхідною системою якостей об'єктів управління. Ця система, оскільки вона

стосується управлінських структур, має характер одночасно і стійкої структури, і механізму. Зважаючи на це, вона включає в себе ланки, опираючись на які можна відповісти на такі запитання: що є об'єднуючим фактором регулятивної системи; які в ній існують суперечності; який характер змін забезпечує система; чим визначається ефективність функціонування системи і які практичні правила і настанови впливають із специфіки державного регулювання аграрних відносин.

Література:

1. Вебер М. Аграрная история древнего мира / Макс Вебер ; [пер. с нем.]. – Спб. : Изд-во Сабашниковых, 1909. – 384 с.
2. Глущенко В. В. Исследование систем управления: социологические, экономические, прогнозные, плановые, экспериментальные исследования / В. В. Глущенко, И. И. Глущенко. – М. : ОООНПЦ “Крылья”, 2000. – 416 с.
3. Домашенко М. В. Власність і право власності : Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні / М. В. Домашенко, В. Є. Рубаник. – Харків: Факт, 2002. – 551 с.
4. Кондратьев Н. Д. К вопросу об особенностях условий развития сельского хозяйства в СССР и их значении. 8 октября 1927 г. / Н. Д. Кондратьев // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 7. – С. 187–210. – (Из архивов партии). – (Из истории коллективизации).
5. Макаренко П. М. Моделі аграрної економіки / П. М. Макаренко. – К. : ННЦ “Інститут аграрної економіки”, 2005. – 682 с.
6. Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития / Л. Г. Мельник. – Сумы : Университетская книга, 2003. – 287 с.
7. Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери / О. М. Могильний. – Ужгород : ІВА ; Нац. Акад. Наук України ; Ін-т економ. прогнозування, 2005. – 400 с.
8. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 654 с.
9. Никонов А. А. Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII – XX вв.) / А. А. Никонов. – М. : Энциклопедия российской деревни, 1995. – 523 с.
10. Полісаєв О. Національні еліти у системі соціального управління і трансформаційні метаморфози / О. Полісаєв, В. Шедяков // Вісник НАДУ. – К., 2007. – № 8. – С. 18–29.
11. Чаянов А. В. Избранные труды / А. В. Чаянов. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 431 с. – (Статистическое наследие).
12. Эшби У. Системы информации / У. Эшби // Вопросы философии. – 1964. – № 3. – С. 69–81.

Надійшла до редколегії 30.06.2009 р.